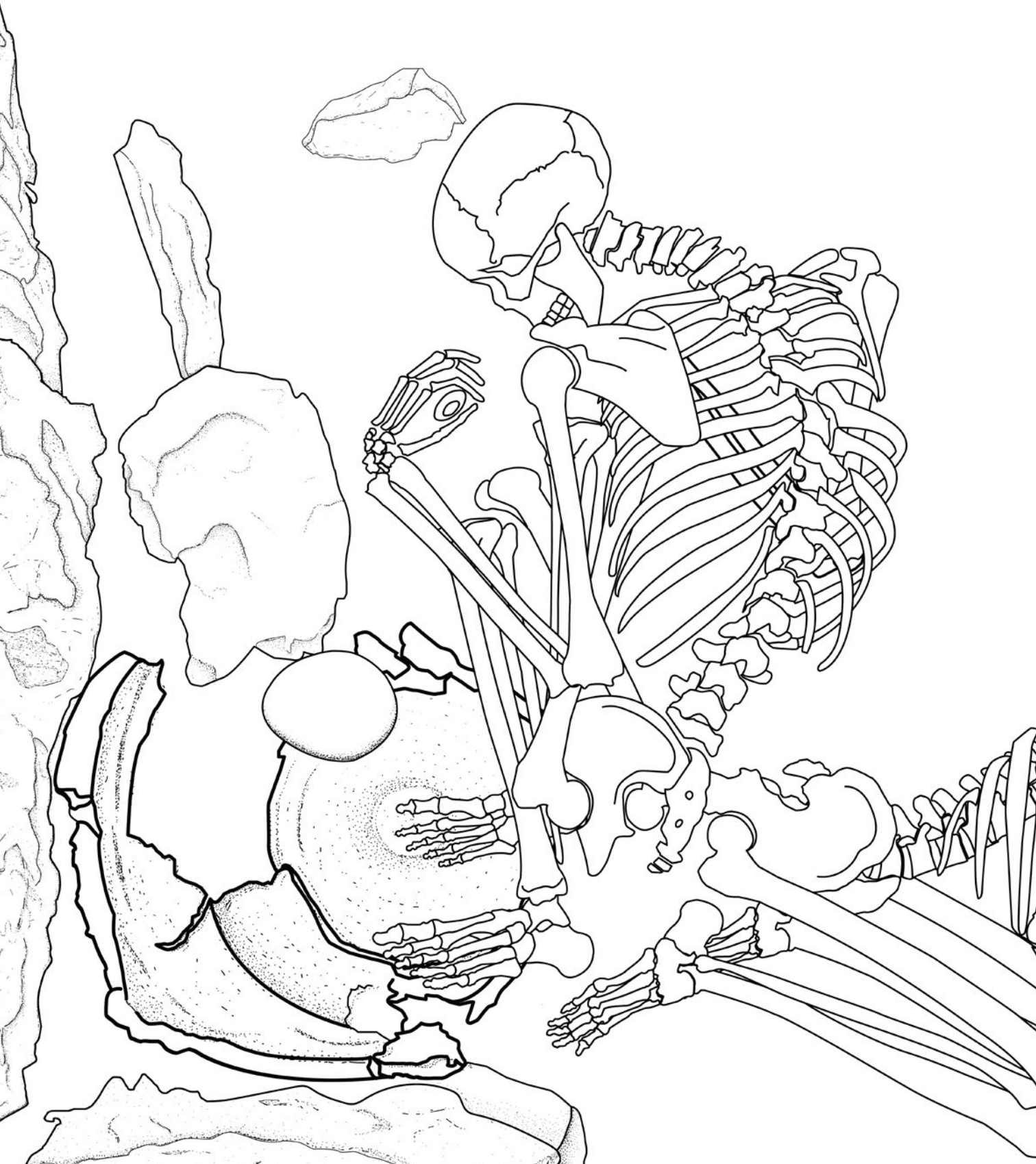

ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ

ΣΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

Στέλλα Κατσαρού

Αρχαιολόγος, Εφορεία

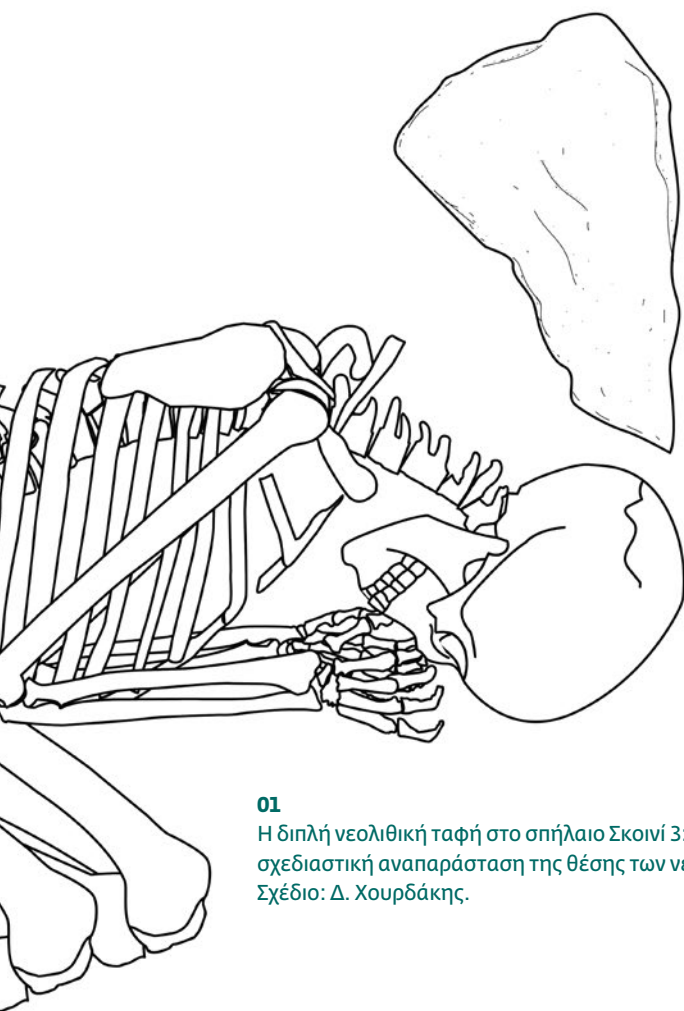
Παλαιοανθρωπολογίας–Σπηλαιολογίας

Ανδρέας Ντάρλας

Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος Εφορείας

Παλαιοανθρωπολογίας–Σπηλαιολογίας

Τα σπήλαια που βρίσκονται στο δυτικό παράκτιο μέτωπο της Μάνης, από τα νότια της Καρδαμύλης μέχρι το Ταίναρο, αποκαλύπτουν την εκτεταμένη παρουσία νεολιθικών πληθυσμών στη χερσόνησο. Οι πληθυσμοί αυτοί ελάχιστα γίνονται «ορατοί» από υπαίθριες θέσεις, οι οποίες είτε δεν έχουν διασωθεί λόγω διάβρωσης είτε δεν είναι γνωστές λόγω έλλειψης ενδεδειγμένης έρευνας. Αντίθετα, στα σπήλαια οι νεολιθικοί πληθυσμοί εμφανίζονται μαζικά, είναι διάσπαρτοι και αφήνουν άφθονα υλικά κατάλοιπα. Στις περισσότερες περιπτώσεις φαίνεται ότι οι ασχολίες τους είναι οικιακές — τουλάχιστον όσο μας επιτρέπουν να κρίνουμε τα ευρήματα από επιφανειακές ή διαβρωμένες επιχώσεις. Ωστόσο, υπάρχουν και σπήλαια με ταφική χρήση, που ερευνήθηκαν ανασκαφικά και αποκάλυψαν καλά διατηρημένα σύνολα στα οποία αποτυπώνονται έθιμα και συμβολισμοί που σχετίζονται με τη μεταθανάτια ζωή.

01

Η διπλή νεολιθική ταφή στο σπήλαιο Σκοινί 3:
σχεδιαστική αναπαράσταση της θέσης των νεκρών.
Σχέδιο: Δ. Χουρδάκης.

ΟΙ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΖΟΝΤΑΝ ένα τοπίο με πολλές μορφολογικές εναλλαγές. Σε αντίθεση με τους σύγχρονους τους αγρότες στην εύφορη πεδιάδα της Θεσσαλίας, περιβάλλον που θεωρούμε κατεξοχήν ευνοϊκό για την άνθηση αγροτικών οικισμών, οι νεολιθικοί γεωργοί της Μάνης ζούσαν σε ένα τοπίο βραχώδες, με έδαφος φτωχό για καλλιέργεια, κατακερματισμένο σε πλαγιές και μικρά πλατώματα ανάμεσα σε βαθιές χαράδρες και ορεινούς όγκους. Από τη στεριά η χερσονήσος του Ταΐναρου βρισκόταν απομονωμένη πίσω από τον Ταΰγετο. Από τη θάλασσα η δυτική ακτογραμμή σχημάτιζε, όπως και σήμερα, ένα συνεχές ψηλό βραχώδες μέτωπο (εικ. 2) που διακοπτόταν από τις εκβολές των χειμάρρων. Σε αυτό το απόκρημνο περιβάλλον πάνω από το ανοιχτό πέλαγος υπήρχαν σπήλαια με συγκεντρώσεις νερού. Παρά το κατακερματισμένο ανάγλυφο, οι νεολιθικοί πληθυσμοί θα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στις τοποθεσίες αυτές και από τη θάλασσα και να μετακινούνται γρήγορα στη χερσονήσο παραπλέοντας την ακτή με τα ναυτικά μέσα που είχαν ήδη εκείνη την εποχή. Θα έλεγε κανείς ότι στη Μάνη οι νεολιθικοί γεωργοί, γνώστες των δύσβατων ακτών, των σπηλαίων και της θάλασσας, είχαν το δικό τους γοπτευτικό τοπίο.

Οι γνώσεις μας για τη δραστηριότητα του νεολιθικού ανθρώπου στα παράκτια σπήλαια της Μάνης διαμορφώθηκαν σταδιακά μέσα από τη μακρόχρονη αρχαιολογική έρευνα. Η ύπαρξη νεολιθικής εγκατάστασης στην Αλεπότρυπα, χερσαίο σπήλαιο με λίμνες που βρίσκεται στον όρμο του Διρού και αποκαλύφθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950¹, κατέδειξε για πρώτη φορά, με τον πιο εντυπωσιακό τρόπο, τον υλικό πλούτο, τις λειτουργικές χρήσεις, τις τελετουργίες, τα ταφικά έθιμα, τους συμβολισμούς και τις διακοινοτικές επαφές που αντιπροσώπευε το σπήλαιο αυτό για τους νεολιθικούς χρήστες του². Ωστόσο, για αρκετά χρόνια η Αλεπότρυπα φαινόταν μεμονωμένη θέση, χωρίς σύνδεση με ανάλογα ή παράλληλα ευρήματα στη γύρω της περιοχή.

Από τη δεκαετία του 1990 έως σήμερα, η Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, στο πλαίσιο συστηματικού ερευνητικού προγράμματος³, εστίασε στη γεωμορφολογική και αρχαιολογική μελέτη της ακτογραμμής της χερσονήσου του Ταΐναρου και των σπηλαίων που βρίσκονται σε αυτήν, με τη διενέργεια επιφανειακής έρευνας και ανασκαφών σε ενδεικτικές θέσεις⁴. Το πρόγραμμα διαπίστωσε τη διαχρονική σχέση του προϊστορικού ανθρώπου με αυτό το φυσικό τοπίο και έφερε στο φως στοιχεία για την έκταση, την πυκνότητα και τον χαρακτήρα της ανθρώπινης δραστηριότητας κατά την Παλαιολιθική και τη Νεολιθική εποχή⁵.

Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι στο απόκρημνο μέτωπο της δυτικής ακτογραμμής υπάρχουν πολυάριθμα σπήλαια με διάφορες μορφές και μεγέθη (εικ. 3, 10, 14): από αβαθείς βραχοσκεπές με ψηλό και μεγάλο ανοιχτό και φωτεινό χώρο μέχρι βαθιά σπήλαια με μικρά στόμια πίσω από τα οποία ανοίγονται σκοτεινές και λαβυρινθώδεις υπόγειες αίθουσες με πυκνό και εντυπωσιακό φυσικό διάκοσμο από σταλακτίτες και σταλαγμίτες, έντονη σταγονορροή και λίμνες. Πρόκειται για ένα εκτεταμένο υπόγειο καρστικό δίκτυο, διαμορφωμένο στο πλαίσιο μιας μακροχρόνιας γεωλογικής διεργασίας στους ασβεστόλιθους που δομούν το μεγαλύτερο μέρος της νότιας

02

02

Η χερσόνησος της Μάνης μέχρι το ακρωτήριο Ταίναρο. Στη δυτική ακτή σχηματίζονται μικροί κόλποι και απότομο ανάγλυφο όπου διανοίγονται πολυάριθμα σπήλαια.

03, 05

Είσοδος και σταλαγμιτικός σχηματισμός σε μικρό σπήλαιο στην ακτή Κολομίνιτσα. Φωτ.: Α. Ντάρλας.

04

Δείγμα του παράκτιου αναγλύφου της δυτικής Μάνης στην περιοχή Κολομίνιτσα, βόρεια του Οιτύλου: οριζόντια αναβαθμίδα στο ύψος της θάλασσας, όρθιο μέτωπο μπροστά στο οποίο έχει δημιουργηθεί χαμηλό πρανές από πεσμένα ιζήματα και ανώτερες αναβαθμίδες. Φωτ.: Α. Ντάρλας.

06

06

Σταλαγμιτικές κολόνες και άλλοι σχηματισμοί σε σπήλαιο στην ακτή Καλαμάκια, νότια του Λιμενίου.

07

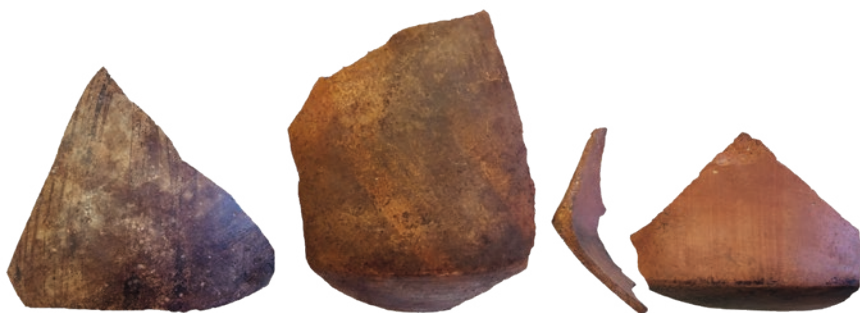
Τμήματα από ζωγραφισμένες νεολιθικές φιάλες της 6ης χιλιετίας π.Χ. από το σπήλαιο στην ακτή Καλαμάκια. Φωτ.: Σ. Κατσαρού.

08

Διάσπαρτα θραύσματα από προϊστορικά αγγεία στην επιφάνεια σπηλαίου βόρεια του κόλπου του Οιτύλου. Φωτ.: Α. Ντάρλας.

09

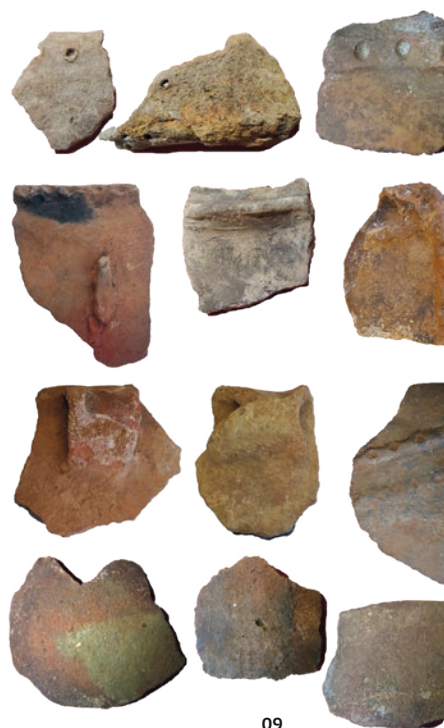
Θραύσματα χονδροειδών νεολιθικών αγγείων από παράκτια σπήλαια της δυτικής Μάνης. Διακρίνονται σταλαγμιτικές επικαθίσεις από τη μακροχρόνια έκθεσή τους στην επιφάνεια του εδάφους των σπηλαίων. Φωτ.: Σ. Κατσαρού.

07

08

09

Πελοποννήσου⁶. Το σπήλαιο Βλυχάδα, γνωστό στο ευρύτερο κοινό λόγω της τουριστικής του αξιοποίησης, έχει διακλαδώσεις μήκους πολλών χιλιομέτρων στην περιοχή του Διρού και αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτού του φαινομένου σπηλαιογένεσης.

Η σχέση του προϊστορικού ανθρώπου με το παράκτιο ανάγλυφο είναι συνεχής και δυναμική, προσαρμοζόμενη στις μορφολογικές αλλαγές του⁷. Σήμερα βλέπουμε το μέτωπο καλυμμένο έως κάποιο ύψος από κορήματα⁸ (εικ. 4, 10), τα οποία ωστόσο δεν υπήρχαν πάντοτε, ενώ όταν υπήρχαν δεν έφταναν στο ίδιο ύψος. Πολλές δεκάδες χιλιετίες πριν από τη Νεολιθική εποχή, το παράκτιο μέτωπο βρέθηκε τελείως εκτεθειμένο καθώς παλαιότερα κορήματα είχαν ξεπλυθεί από τη θάλασσα. Τότε ήταν προσιτά στους παλαιολιθικούς κυνηγούς σπήλαια που βρίσκονται σε χαμηλό ύψος πάνω στο μέτωπο⁹. Σταδιακά, ωστόσο, κατά την τελευταία Παγετώδη περίοδο, το μέτωπο αυτό άρχισε να καλύπτεται πίσω από νέα ιζήματα που έπεφταν από τα ψηλότερα πλατώματα και σωρεύονταν πάνω στη στενή χερσαία αναβαθμίδα¹⁰ η οποία το περιτρέπει, σχηματίζοντας ένα πρανές με κλίση προς τη θάλασσα. Τα χαμηλότερα αυτά σπήλαια καταχώθηκαν ήδη κατά τη διάρκεια της Παλαιολιθικής εποχής και οι κυνηγοί άρχισαν να χρησιμοποιούν πλέον τα σπήλαια που ήταν πιο ψηλά στο μέτωπο και στα οποία μπορούσαν να φτάσουν ανεβαίνοντας από τα πρανή των κορημάτων που εν τω μεταξύ είχαν σχηματιστεί.

Σε αυτή τη μορφή «βρήκαν» το μέτωπο και οι νεολιθικοί πληθυσμοί που αξιοποίησαν εκείνα τα σπήλαια στα οποία είχαν πρόσβαση ανεβαίνοντας στα πρανή των κορημάτων. Η έρευνα έδειξε ότι στη Νεολιθική εποχή χρησιμοποιήθηκε η πλειονότητα αυτών των παράκτιων σπηλαίων που ήταν ορατά και προσβάσιμα. Πολλά από αυτά, ωστόσο, σήμερα είναι σε μεγάλο ύψος και απρόσιτα πάνω στο μέτωπο, καθώς εν τω μεταξύ μέσα στο Ολόκαινο τα ιζήματα που υπήρχαν από κάτω τους, και χάρη σε αυτά ήταν προσβάσιμα τα σπήλαια στη Νεολιθική, έχουν διαβρωθεί και ξεπλυθεί από τη μετέπειτα διαβρωτική δράση της θάλασσας¹¹.

Η νεολιθική χρήση των σπηλαίων του μετώπου της Μάνης δεν ξεκίνησε από την αρχή της περιόδου, αλλά έλαβε χώρα κυρίως στην ύστερη φάση της, την 5η χιλιετία π.Χ. Παλαιότερα νεολιθικά κατάλοιπα, χρονολογημένα στην 6η χιλιετία π.Χ. (Μέση Νεολιθική), έχουν βρεθεί έως τώρα ελάχιστα, όπως σε ένα σπήλαιο που βρίσκεται στην ακτή Καλαμάκια (εικ. 6)¹² στα νότια του Λιμενίου και διαθέτει αίθουσες με διάκοσμο από σταλαγμίτες και συγκεντρώσεις νερού. Τα ευρήματα είναι λίγα κομμάτια από χειροποίητες φιάλες με γωνιώδες σώμα και ερυθροκάστανη επιφάνεια διακοσμημένη με μαύρες ταινίες (εικ. 7). Η βαφή των αγγείων είναι εξαιρετικά λεπτόκοκκη και στιλπνή, χαρακτηριστικά της λεγόμενης τεχνικής *Urftirnis*, μιας τεχνικής παραγωγής κεραμικής που διακρίνεται για την ανάμειξη πολύ κοσκινισμένων πηλών και ειδικών οργανικών συστατικών για τη δημιουργία στιλπνότητας καθώς και για την όπτηση σε πολύ ψηλότερη θερμοκρασία σε σύγκριση με τα συνήθη σκεύη της εποχής. Πρόκειται δηλαδή για μια γραμμή παραγωγής που απαιτούσε προηγμένες γνώσεις και επιδεξιότητα σε κάθε στάδιο. Αγγεία κατασκευασμένα με την ίδια τεχνική ήταν δημοφιλή και

στη βόρεια Λακωνία και στην Αργολίδα, κυρίως στο σπήλαιο Φράγχι της Ερμιονίδας¹³. Σε αυτά προστίθενται αναπάντεχα και τα λίγα δείγματα από το συγκεκριμένο σπήλαιο νότια του Λιμενίου, τα οποία αντιπροσωπεύουν τουλάχιστον μία επίσκεψη κάποιας ομάδας ανθρώπων, ίσως για έναν ιδιαίτερο λόγο.

Οι νεολιθικοί πληθυσμοί κατέκλυσαν μαζικά τα παράκτια σπήλαια της Μάνης κατά την 5η χιλιετία π.Χ. (Τελική Νεολιθική). Ίσως κάποια τα προσέγγιζαν κατεβαίνοντας από τα ανώτερα πλατώματα, όπως κάνουν και οι σύγχρονοι Μανιάτες, ή άλλες φορές από τη θάλασσα, πάντως έφταναν σε αυτά σκαρφαλώνοντας στα κορήματα. Στα σπήλαια που βρίσκονται γύρω από τον κόλπο του Οιτύλου σώζονται διάσπαρτα στην επιφάνεια (εικ. 8) κατάλοιπα πληθώρας αγγείων και αντικειμένων καθημερινής χρήσης από αυτήν την περίοδο (εικ. 9): προέρχονται από μικρά πιθάρια με ανάγλυφη διακόσμηση, φαρδιές λεκάνες με σειρά από οπές στην άκρη του χείλους¹⁴ και βαθιά και ρηχά μονόχρωμα σκεύη διαφόρων σχημάτων. Η ποσότητα και ο κοινότοπος χαρακτήρας αυτών των αγγείων υποδηλώνουν μαζική χρήση για την κάλυψη καθημερινών, οικιακών αναγκών, ίσως για αποθήκευση και περιστασιακή διαμονή, επεξεργασία τροφών, μαγείρεμα και άλλες σχετικές χρήσεις (εικ. 9).

Δεν υπάρχουν στοιχεία για την υπαίθρια κατοίκηση στην περιοχή κατά τη Νεολιθική εποχή τα οποία θα μας επέτρεπαν να κατανοήσουμε σε ποιον βαθμό και με ποιον τρόπο διαφοροποιείται η χρήση των σπηλαίων από το δομημένο περιβάλλον που, όπως θεωρούμε, εκείνη την εποχή ήταν το κατεξοχήν οικιστικό.

Πάντως, την ίδια περίοδο παρατηρείται και στην ηπειρωτική Ελλάδα ένα γενικότερο φαινόμενο πληθυσμιακής πίεσης, κινητικότητας και εξάπλωσης των πληθυσμών προς περιφερειακές γεωγραφικές ζώνες, που πιθανόν οφείλεται στην αυξημένη γεωργοκτηνοτροφική δραστηριότητα και την ανάγκη εξεύρεσης νέων χρήσιμων χώρων¹⁵. Σε αυτόν τον παράγοντα πρέπει να προστεθεί και το γεγονός ότι τα σπήλαια πρόσφεραν πρόσβαση σε νερό που θα σπάνιζε στο ύπαιθρο. Έτσι, και στην περίπτωση της Μάνης σχηματίζουμε την εικόνα ότι τα σπήλαια αποτελούσαν πολύτιμους φυσικούς πόρους για τους νεολιθικούς πληθυσμούς, όπως θα ήταν τα καλλιεργήσιμα εδάφη, τα δάση και η θάλασσα.

ΑΤΕΝΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΠΕΛΑΓΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΗ ΖΩΗ: ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΤΑΦΙΚΕΣ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΣΤΑ ΠΑΡΑΚΤΙΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΤΟΥ ΟΙΤΥΛΟΥ

Στην ακτή Σκοινί, βόρεια του όρμου του Οιτύλου, το παράκτιο μέτωπο φέρει, σε ύψος 20–25 μέτρων από τη θάλασσα, σειρά βραχοσκεπών–σπηλαίων με μεγάλα και ψηλά ανοίγματα που εποπτεύουν το ανοιχτό πέλαγος (εικ. 10). Στη Νεολιθική εποχή, όπως και σήμερα, τα σπήλαια αυτά βρίσκονταν πάνω από τα πρανή των κορημάτων που είχαν σωρευτεί και διατηρηθεί στην αναβαθμίδα μπροστά τους. Καθώς ακόμα και μέχρι σήμερα τα κορήματα στην περιοχή αυτή έχουν διασωθεί σε μεγάλο βαθμό από τη θαλάσσια διάβρωση, έχουν σημαντικά προστατέψει τις νεολιθικές επιχώσεις μέσα στις βραχοσκεπές, όπως και τις υποκειμένες παλαιολιθικές.

Σε σύντομες ανασκαφές που διενεργήθηκαν στα δύο βορειότερα από αυτά τα σπήλαια (Σκοινί 3 και 4) τη δεκαετία του 2000, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος σπηλαίων Μάνης, αποκαλύφθηκαν οργανωμένα ταφικά σύνολα της Τελικής Νεολιθικής περιόδου¹⁶. Οι ταφές ήταν πρωτογενείς και περιλάμβαναν περισσότερα από ένα άτομα ενταφιασμένα σε κάθε σπήλαιο στο ίδιο ταφικό επεισόδιο. Μεταξύ των δύο σπηλαίων παρατηρούνται σημαντικές ομοιότητες ως προς την οργάνωση των ταφών, πράγμα που αποτελεί πιθανή ένδειξη για τυποποιημένα έθιμα στις νεολιθικές κοινότητες και κοινές αντιλήψεις για τη μετά θάνατον ζωή.

Πιο συγκεκριμένα, στο ένα από τα σπήλαια (Σκοινί 3) ενταφιάστηκαν μαζί στο ίδιο ταφικό επεισόδιο δύο ενήλικα άτομα, ένας άνδρας και μία γυναίκα (εικ. 1, 12, 13)¹⁷. Για την ταφή τους ανοίχτηκε μικρός ταφικός λάκκος δίπλα στον φυσικό βράχο και μάλιστα μέσα στο έδαφος που είχε δημιουργηθεί από τη χρήση του σπηλαίου στην Παλαιολιθική εποχή. Οι νεκροί τοποθετήθηκαν σε συνεσταλμένη στάση, πλάτη με πλάτη και σε γωνία μεταξύ τους, με επαφή στην περιοχή της λεκάνης τους. Τα άκρα των ποδιών του άνδρα στριμώχτηκαν στο εσωτερικό ενός σπασμένου πιθαριού, τοποθετημένου στη γωνία του ταφικού λάκκου. Ήταν ένα ψηλό και όμορφο δοχείο (εικ. 11), διακοσμημένο με πολλές λαβές και ανάγλυφες ταινίες που ξεκινούσαν από αυτές, σε απομίμηση του δεσίματος με σκοινιά που γινόταν εκείνη την εποχή για τη μεταφορά τέτοιων πύθων πάνω σε ζώα. Οι διάφορες εκδοχές αυτής της απομίμησης εκφράζουν την πλέον δημοφιλή διακοσμητική αισθητική στους νεολιθικούς πύθους στην ηπειρωτική Ελλάδα¹⁸.

Τα περισσότερα από τα σπασμένα κομμάτια του πύθου στο Σκοινί 3 σκέπαζαν το σώμα του άνδρα και το υπόλοιπο πιθάρι που στεκόταν όρθιο στη γωνία του τάφου (εικ. 12). Δεν αποκλείεται να είχε προηγηθεί σκόπιμη θραύση του πιθαριού για την ταφή, αν δεν ήταν ήδη ένας άχρηστος πύθος. Όμως, ακόμα και αν η θραύση του δοχείου δεν είχε γίνει σκόπιμα, μπορεί το σπασμένο από τη χρήση πιθάρι να ήταν μια συμβολική δήλωση της έννοιας της φθοράς και του θανάτου — συνήθης πρακτική στη Νεολιθική εποχή για να δηλωθεί το κλείσιμο του κύκλου ζωής αντικειμένων, κατασκευών, ακόμα και ολόκληρων σπιτιών.

Ο πύθος περιείχε χώμα με σκούρο χρώμα που, κρίνοντας μακροσκοπικά, ίσως προερχόταν από κάποιο οργανικό υλικό. Περιείχε επίσης λίγα λίθινα εργαλεία και κεραμικά θραύσματα. Στον υπόλοιπο χώρο της ταφής, τους δύο νεκρούς συνόδευαν αλεστικά εργαλεία, εργαλεία οψιανού και πυριτόλιθου, λίγα οστά ζώων και θραύσματα από ποικίλα σκεύη οικιακής χρήσης. Τα περισσότερα ήταν μικρά και φθαρμένα όστρακα, σαν να ήταν από παλιά στον ίδιο χώρο και να τα μαζεύαν για να τα ρίξουν στην ταφή ή μπορεί να βρέθηκαν τυχαία στην επίχωση. Εξαιρέση αποτελούσαν μερικά κομμάτια μεγαλύτερα και συνανήκοντα, που προέρχονταν από δύο δοχεία κάπως βαθιά και με φαρδύ άνοιγμα: ίσως πρόκειται για σκεύη που χρησιμοποιήθηκαν στο «ταφικό δείπνο» και μετά ρίχτηκαν σπασμένα μέσα στον τάφο.

Όλα αυτά τα αντικείμενα που ενταφιάστηκαν μαζί με τους νεκρούς συγκροτούσαν ένα συμβολικό νοικοκυριό το οποίο τους εξασφάλιζε εξοπλισμό για να «τρέφονται» και «απόθε-

10

Σπήλαιο στο μέτωπο της ακτής Σκοινί, βόρεια του κόλπου του Οιτύλου. Φωτ.: Α. Ντάρλας.

11-13

Η διπλή νεολιθική ταφή στο σπήλαιο Σκοινί 3: Θραύσματα του πύθου πάνω στους ενταφιασμένους (12), αποκάλυψη νεκρών και του κάτω μέρους του πιθαριού (13) και το νεολιθικό πιθάρι (11). Φωτ.: Α. Ντάρλας.

13

14-15

Το σπήλαιο Σκοινί 4
και τα κατάλοιπα από
τις νεολιθικές ταφές
και τον λάκκο.
Φωτ.: Α. Ντάρλας.

μα» για τη μεταθανάτια ζωή. Ήταν εντυπωσιακό όμως ότι μια πεταλίδα είχε τοποθετηθεί στην παλάμη του αριστερού χεριού του άνδρα και το χέρι του ήταν φερμένο στο στόμα του, ίσως ένδειξη ότι εκτός από τα βασικά τρόφιμα είχαν εξασφαλιστεί και εκλεκτές προσφορές.

Στο γειτονικό σπήλαιο Σκοινί 4, αμέσως προς τα βόρεια στο ίδιο βραχώδες μέτωπο, αποκαλύφθηκαν τα αποσπασματικά κατάλοιπα από την ταφή δύο (ίσως και τριών) ενήλικων ατόμων που κι αυτά είχαν ενταφιαστεί μαζί (εικ. 14–15). Ένας από τους νεκρούς, ενήλικας άνδρας, είχε ταφεί παράλληλα προς τον φυσικό βράχο, σε εκτεταμένη στάση —σπάνια διάταξη νεκρού για την εποχή αυτή— και με το κεφάλι γυρισμένο προς την πλευρά της θάλασσας. Στα πόδια του νεκρού, σε θέση αντίστοιχη με αυτή του πιθαριού στο Σκοινί 3, είχε κατασκευαστεί βαθύς λάκκος με επένδυση από πέτρες, που βρέθηκε γεμάτος με πολλές από αυτές. Η ανασκαφή του απέδωσε λίγα κάρβουνα και κομμάτια κεραμικών αγγείων.

Θα λέγαμε λοιπόν ότι οι άνθρωποι που ενταφιάστηκαν στα σπήλαια του Σκοινιού συνοδεύτηκαν από προσφορές που επιλέχθηκαν για να συμβολίσουν το φαγητό, την αποθήκευση, το μαγείρεμα, τα εκλεκτά φαγώσιμα (πεταλίδα). Ίσως κάποιο αντικείμενο δήλωνε, εκτός των άλλων, και μια τεχνική επιδεξιότητα των νεκρών, ένα συναισθηματικό αντικείμενο ή ένα κειμήλιο της οικογενειακής ιστορίας τους (πιθάρι). Αυτή η σύνθεση του μεταφυσικού νοικοκυριού δείχνει την πίστη των ανθρώπων που πραγματοποιήσαν τις ταφές στην ύπαρξη μεταθανάτιας ζωής. Οι νεκροί θεωρούνταν ότι μετέβαιναν σε μια κατάσταση ευημερίας και αφθονίας, σε ένα ιδανικό νοικοκυριό, το οποίο τους ήταν εξασφαλισμένο με τη φροντίδα των ζώντων. Ταυτόχρονα, το θραυσμένο πιθάρι, ίσως και ο λάκκος με τις ριγμένες πέτρες (συχνό φαινόμενο και σε άλλες νεολιθικές θέσεις)¹⁹, φαίνεται να δηλώνουν σε συμβολικό επίπεδο ότι, σύμφωνα με τις νεολιθικές αντιλήψεις, τον θάνατο των ανθρώπων συνοδεύει και ο «θάνατος» των αντικειμένων τους και ότι όταν αυτά έχουν καταστεί άχρηστα μπορούν να μεταφερθούν στον κόσμο των νεκρών.

Αλλά εκτός από τη δημιουργία ενός ταφικού χώρου ο οποίος θα αντανάκλασε τη λειτουργικότητα και την επάρκεια σε αγαθά που αποτελούσαν τις αξίες της νεολιθικής ζωής, ο ενταφιασμός πολλών νεκρών μαζί ίσως υποδηλώνει και τη φροντίδα των ζώντων για την εξασφάλιση της συντροφικότητας και των συναισθημάτων στη μεταθανάτια ζωή (αντί το κάθε άτομο να ενταφιαστεί ξεχωριστά). Δυστυχώς, η μακροσκοπική μελέτη δεν έδωσε στοιχεία για τα αίτια του θανάτου των ατόμων που ενταφιάστηκαν στα ίδια ταφικά επεισόδια. Η γενετική ανάλυση στο μέλλον ίσως μπορέσει να ρίξει φως στο παλαιοπαθολογικό ιστορικό τους και σε πιθανές συγγενικές σχέσεις.

Διαφαίνεται πάντως ότι τα ταφικά έθιμα στο Σκοινί αντιπροσωπεύουν μια τυποποιημένη μορφή ταφικών πρακτικών και αντιλήψεων για τη μεταθανάτια ζωή, σε κάποιον βαθμό εμπεδωμένα στην παράκτια κοινότητα. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι τα ίδια στερεότυπα χαρακτηρίζουν και τις ταφές στην Αλεπότρυπα στον όρμο του Διρού (ταφές διπλές ή πολλαπλές, οστεοφυλάκια με πολλούς νεκρούς, κεραμικά σκεύη, αποθηκευτικά αγγεία και κατασκευ-

ές γύρω από τους νεκρούς, νεκρικά δείπνα κ.λπ.)²⁰. Αυτά τα παράλληλα ενδεχομένως δείχνουν ότι οι αντιλήψεις που διαφαίνονται στο Σκοινί είχαν μεγαλύτερη γεωγραφική εξάπλωση στις νεολιθικές κοινότητες της Μάνης (τουλάχιστον) και επίσης ότι, δεδομένης της μακρόχρονης ταφικής παράδοσης που τεκμηριώνεται στην Αλεπότρυπα, ίσως είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται αρκετές γενιές πριν. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι σύμφωνα με αυτές τις αντιλήψεις το σπήλαιο, και μάλιστα το παράκτιο, είναι το κατεξοχήν σύμβολο του μεταθανάτιου τοπίου για τους νεολιθικούς ανθρώπους. Φυσικά, η ταφική χρήση δεν αποκλείει ότι τα σπήλαια στο Σκοινί φιλοξένησαν και οικιακή δραστηριότητα κάποια εποχή πριν ή μετά τις ταφές χωρίς μεγάλη χρονική απόσταση από τα ταφικά επεισόδια, ειδικά αν κρίνουμε από την ύπαρξη κεραμικής και σε άλλα σημεία της νεολιθικής επίχωσης των σπηλαίων (εικ. 16).

ΣΥΝΟΨΗ

Τα παράκτια σπήλαια στη δυτική Μάνη δείχνουν την εκτεταμένη διασπορά των νεολιθικών πληθυσμών στη χερσόνησο του Ταίναρου και την οικεία σχέση τους με το άγριο και απόκρημνο τοπίο. Φιλοξένησαν μια τοπική εκδοχή της νεολιθικής γεωργικής ζωής και αποτέλεσαν πολύτιμα φυσικά περιβάλλοντα, αλλά και μεταθανάτια κατοικία, ίσως την ιδανικότερη εκδοχή της δηλαδή ήταν, πρακτικά και συμβολικά, ένας υπόγειος «θησαυρός».

Γενικότερα στη Νεολιθική του ελλαδικού χώρου επανεξετάζεται πλέον η άποψη που επικρατούσε τις τελευταίες δεκαετίες και θεωρούσε τα σπήλαια κατεξοχήν λειτουργικούς χώρους οι οποίοι εξυπηρέτησαν τη διαδικασία προσαρμογής του προϊστορικού ανθρώπου. Τα δεδομένα από τη Μάνη, κυρίως με βάση την Αλεπότρυπα αλλά και με τη συμβολή των υπόλοιπων παράκτιων σπηλαίων, συμβάλλουν σε αυτήν την αναθεώρηση. Τείνουμε να μην εστιάζουμε πλέον μόνο στα πρακτικά χαρακτηριστικά των νεολιθικών καταλοίπων, λ.χ. την αποθήκευση²¹ που για ένα διάστημα μάλιστα είχε γίνει σχεδόν συνώνυμη με τα προϊστορικά σπήλαια, την περιστασιακή διαμονή και την ταφή ως μια διεκπαιρωτική πράξη. Εστιάζουμε στο γεγονός ότι οι άνθρωποι επέλεγαν να συναντηθούν, ίσως να συναθροιστούν και να δραστηριοποιηθούν στο περιβάλλον των σπηλαίων, το φορτισμένο με το δέος που δημιουργούσαν ο φυσικός διάκοσμος, το απόλυτο σκοτάδι, το νερό και η αίσθηση ότι βρίσκονται μέσα στη γη²². Σε αυτό το πλαίσιο οι νεολιθικές δραστηριότητες μπορεί να είχαν και τελετουργικό²³ ή ακόμα και λατρευτικό περιεχόμενο, το οποίο ωστόσο δεν μαρτυρείται σε υλικά κατάλοιπα διαφορετικά από εκείνα της καθημερινότητας.

Παρ' όλα αυτά, όχι πολύ αργότερα, κατά την Εποχή του Χαλκού, εμφανίζεται σαφής τελετουργική διαδικασία στα σπήλαια της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Κρήτης, η οποία έχει διακριτά υλικά κατάλοιπα και γι' αυτό είναι αναγνωρίσιμη²⁴. Όμως δεν αποκλείεται να αποτελεί την εκδήλωση μιας παλαιότερης παράδοσης που εκείνη την περίοδο αποκτά δυναμικά χαρακτηριστικά τα οποία, μαζί με άλλες κοινωνικές και ιδεολογικές αλλαγές, οδήγησαν σταδιακά στην εγκαθίδρυση θεσμοθετημένων ιερών στα σπήλαια κατά τους ιστορικούς χρόνους.

16

Θραύσματα από
διάφορα αγγεία
της Νεολιθικής
εποχής από
τα σπήλαια
στην ακτή Σκοινί.
Φωτ.: Σ. Κατσαρού.

Σημειώσεις

- 1 Το σπήλαιο Αλεπότρυπα αποκαλύφθηκε το 1958 από τους σπηλαιολόγους Γιάννη και Άννα Πετροχείλου. Για τις πρώτες ανασκαφές, βλ. Παπαθανασόπουλος 1971 και Lambert 1972.
- 2 Συνθετικά για την Αλεπότρυπα, βλ. Παπαθανασόπουλος 2011 και Parathanasiou κ.ά. 2018.
- 3 Πρόκειται για συστηματικό ερευνητικό πρόγραμμα του Υπουργείου Πολιτισμού που χρηματοδοτήθηκε επίσης από το Ίδρυμα Ιωάννου Φ.

Κωστόπουλου, το Ίδρυμα Ψύχα και το Ινστιτούτο για την Αιγαιακή Προϊστορία (ΗΠΑ).

- 4 Για παλαιότερες αυτοψίες στη Μάνη, βλ. Efsthathiou-Manolakou 2009.
- 5 Ντάρλας 2007, 2012α, 2012β, 2012γ, Darlas / Psathi 2016, Katsarou / Darlas 2023.
- 6 Kampolis κ.ά. 2022.
- 7 Ντάρλας 2007, 2012γ.

- 8 Το κλαστικό υλικό (πέτρες και χρώματα) που συσσωρεύεται στο κάτω μέρος των πρανών και προέρχεται από τη διάβρωση κλιτύων σε μεγαλύτερα υψώματα.
- 9 Darlas / Psathi 2016.
- 10 Σχετικά με τη διαμόρφωση των παράκτιων αναβαθμιδών της Μάνης, βλ. Dufauré 1975.
- 11 Βορειότερα του Οιτύλου, στην ακτή Τριμέσι, η συνεχιζόμενη διεργασία της διάβρωσης των κορημάτων μετά τη Νεολιθική εποχή και έως πρόσφατα είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη διάλυση των ιζημάτων στη θάλασσα και στη συνέχεια τη διάβρωση των επιχώσεων των ανοιχτών βραχοσκεπών πίσω τους, οι οποίες έμειναν εκτεθειμένες. Στην παράκτια αναβαθμιδα σε αυτήν την περιοχή υπάρχει μεγάλη διασπορά από διαβρωμένα προϊστορικά εργαλεία και όστρακα που προέρχονται από τα διαλυμένα ανθρωπογενή ιζήματα των σπηλαίων. Γενικότερα, στο παράκτιο μέτωπο, η διάβρωση των κορημάτων μετά τη Νεολιθική εποχή αποκάλυψε την ύπαρξη σπηλαίων σε χαμηλό ύψος, τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί στην Παλαιολιθική, αλλά στη Νεολιθική δεν θα ήταν ορατά (λ.χ. το σπήλαιο Καλαμάκια με τα κατάλοιπα της Μέσης Παλαιολιθικής).
- 12 Πρόκειται για διαφορετικό σπήλαιο από το γνωστό σπήλαιο Καλαμάκια όπου έχει ανασκαφεί σύνολο της Μέσης Παλαιολιθικής. Ωστόσο, βρίσκεται στην ίδια ακτή.
- 13 Σχετικά με την κεραμική Urfirnis, βλ. Vitelli 1993, Mee κ.ά. 2014.
- 14 Τα λεγόμενα cheese-pots.
- 15 Sampson 1992.
- 16 Ντάρλας 2012α, 2012β.
- 17 Katsarou / Darlas 2023.
- 18 Κατσαρού / Σάμψων 1997, Valvis 2018.
- 19 Psimogiannou 2012.
- 20 Katsarou 2018.
- 21 Ενδεικτικά, Sampson 1992.
- 22 Moyes 2013, Ustinova 2009.
- 23 Zachos 1999, Tomkins 2009, Katsarou 2021.
- 24 Tomkins 2013.

Βιβλιογραφία

- Darlas / Psathi 2016: Darlas A. / Psathi E., «The Middle and Upper Palaeolithic in the Western Coast of the Mani Peninsula (Southern Greece)», στο K. Harvati / M. Roksandic (επιμ.), *Palaeoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human Evolution and its Context*, Springer, Dordrecht 2016, σ. 95–117.
- Dufauré 1975: Dufauré J.J., «Le relief du Péloponnèse», αδημ. διδ. διατριβή, Paris–Sorbonne University (Paris IV), 1975.
- Efstathiou–Manolakou 2009: Efstathiou–Manolakou I., «Archaeological investigations in the caves of Laconia», στο W.G. Cavanagh / C. Gallou / M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia: from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference Held in Sparta, Organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17–20 March 2005* (The British School at Athens Studies, 16), Βρετανική Σχολή Αθηνών, Λονδίνο 2009, σ. 5–20.
- Kampolis κ.ά. 2022: Kampolis I. / Triantafyllidis S. / Skliros V. / Kamperis E., «Quaternary Evolutionary Stages of Selinitza Cave (SW Peloponnese, Greece) Reveal Sea-Level Changes Based on 3D Scanning, Geomorphological, Biological, and Sedimentological Indicators», *Quaternary* 5 (2022), σ. 24.
- Κατσαρού / Σάμψων 1997: Κατσαρού Σ. / Σάμψων Α., «Φάσεις Ι–ΙΙΙ. Η νεολιθική κεραμική», στο Α. Σάμψων / Το Σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων: Μία προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο (Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 7), Αθήνα 1997, σ. 77–273.
- Katsarou 2018: Katsarou S., «When do the dead become dead? Mortuary projects from Ossuaries I and II, Cave Alepotrypa», στο Α. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 91–126.
- Katsarou 2021: Katsarou S., «The dawn of ancient Greek cave cult: prehistoric cave sanctuaries», στο S. Katsarou / A. Nagel (επιμ.), *Cave and Worship in Ancient Greece. New Approaches to Landscape and Ritual*, Routledge, London/New York 2021, σ. 17–48.
- Katsarou / Darlas 2023: Katsarou S. / Darlas A., «The expansion of mortuary behaviour and rites across the coastal caves of the Mani peninsula, Laconia, during the Final Neolithic: evidence from the burial sites of Skoini 3 and Skoini 4», στο D.M. Smith / W.G. Cavanagh / A. Papadopoulos (επιμ.), *The Wider Island of Pelops. Studies on Prehistoric Aegean Pottery in Honour of Professor Christopher Mee*, Archaeopress Archaeology, Οξφόρδη, σ. 124–150.
- Lambert 1972: Lambert N., «Grotte d'Alépotrypa (Magne)», *Bulletin de correspondance hellénique* 96 (1972), σ. 845–871.
- Mee κ.ά. 2014: Mee C. / Cavanagh B. / Renard J., «The Middle-Late Neolithic transition at Kouphovouno», *The Annual of the British School at Athens* 109 (2014), σ. 65–95.
- Moyes 2013: Moyes H., *Sacred Darkness: A Global Perspective on the Ritual Use of Caves*, University Press of Colorado, Boulder 2013.
- Ντάρλας 2007: Ντάρλας Α., «Η παλαιολιθική κατοίκηση της Μάνης», στο Ε. Κονσολάκη–Γιαννοπούλου (επιμ.), ΕΠΑΘΛΟΝ: Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος, 7–9 Ιουνίου 2002, τόμ. Α', Δήμος Πόρου, Αθήνα 2007, σ. 23–48.
- Ντάρλας 2012α: Ντάρλας Α., «Παλαιολιθικά σπήλαια της Μάνης (2002)», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 56–59 (2001–2004), Χρονικά, τόμ. Β', 2012, σ. 491–492.
- Ντάρλας 2012β: Ντάρλας Α., «Παλαιολιθικά σπήλαια της Μάνης (2003–2004)», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 56–59 (2001–2004), Χρονικά, τόμ. Β', 2012, σ. 519–521.
- Ντάρλας 2012γ: Ντάρλας Α., «Γεωμορφολογική εξέλιξη και κατοίκηση των σπηλαίων της Δυτικής Μάνης κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο και το Ολόκαινο», στο Ν. Ζαχαριάς / Μ. Γεωργακοπούλου / Κ. Πολυκρέτης / Γ. Φακορέλης / Θ. Βάκουλης (επιμ.), *Πρακτικά 5ου Συμποσίου της Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας*, Αθήνα, 8–10 Οκτωβρίου 2008, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2012, σ. 237–253.
- Παπαθανασόπουλος 1971: Παπαθανασόπουλος Γ.Α., «Σπήλαια Διρού, 1971», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 4 (1971), σ. 289–304.
- Παπαθανασόπουλος 2011: Παπαθανασόπουλος Γ.Α., *Το Νεολιθικό Διρό: Σπήλαιο Αλεπότρυπα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2011.
- Papathanasiou κ.ά. 2018: Papathanasiou A. / Parkinson W.A. / Pullen D.J. / Galaty M.L. / Karkanas P. (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018.
- Psimogiannou 2012: Psimogiannou K., «Creating identities in the mortuary arena of the Greek Final Neolithic: a contextual definition of practices in central and southern Greece», *Documenta Praehistorica* 39 (2012), σ. 185–201.
- Sampson 1992: Sampson A., «Late Neolithic remains at Tharrounia, Euboea: a model for the seasonal use of settlements and caves», *Annual of the British School at Athens* 87 (1992), σ. 61–101.
- Tomkins 2009: Tomkins P., «Domesticity by default. Ritual, ritualization and cave-use in the Neolithic Aegean», *Oxford Journal of Archaeology* 28 (2009), σ. 125–153.
- Tomkins 2013: Tomkins P., «Landscapes of ritual, identity and memory. Reconsidering Neolithic and Early Bronze Age cave-use in Crete, Greece», στο H. Moyes (επιμ.), *Sacred Darkness: A Global Perspective on the Ritual Use of Caves*, University Press of Colorado, Boulder, σ. 59–79.
- Ustinova 2009: Ustinova Y., *Caves and the Ancient Greek Mind: Descending Underground in the Search for Ultimate Truth*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2009.
- Valvis 2018: Valvis G., «Pithoi with relief decoration from Alepotrypa Cave», στο Α. Papathanasiou / W.A. Parkinson / D.J. Pullen / M.L. Galaty / P. Karkanas (επιμ.), *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece: In honor of George Papathanassopoulos*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2018, σ. 158–162.
- Vitelli 1993: Vitelli K.D., *Franchthi Neolithic Pottery. Volume 1: Classification and Ceramic Phases 1 and 2* (Excavations at Franchthi Cave, Greece, 8), Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1993.
- Zachos 1999: Zachos K., «Zas Cave on Naxos and the role of caves in the Aegean Late Neolithic», στο P. Halstead (επιμ.), *Neolithic Society in Greece* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology, 2), Sheffield 1999, σ. 153–163.